

УДК 378.124

ВИКЛАДАЧ УНІВЕРСИТЕТУ: ВИМОГИ ДО ОСОБИСТІСНИХ І ПРОФЕСІЙНИХ РИС

**Володимир
Буряк**

Ректор Криворізького державного педагогічного університету, доктор педагогічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Успіх навчання і виховання залежить від ефективності роботи того, хто безпосередньо організовує педагогічний процес та ним керує, — від викладача. Тому особистість викладача, його авторитет мають пряий вплив на результати навчання. Викладач впливає як на навчання, так і на тих, кого навчає. Викладач — це, перш за все, людина, індивід, особистість з усіма притаманними їй індивідуальними особливостями знань, досвіду, вмінь, темпераменту, рис характеру, а його індивідуальні здібності визначають те, як він організовує свою професійну діяльність. Серед таких індивідуальних рис — швидкість мислення, обсяг, інтенсивність пам'яті, увага та ін. Усе без винятку певним чином впливає на професійну діяльність викладача та її успішне здійснення.

Особистість викладача, за словами В. Сластьоніна, — це не просто сукупність рис та характеристик, а цілісне, динамічне утворення, логічним центром і основою якого є сфера потреб та мотивацій, що становить її соціальну та професійну позицію.

Викладач — одна з найскладніших професій, що потребує великої самовідданості. В умовах сучасного розвитку суспільства до викладача, відповідно до завдань, які він покликаний вирішити, його важливих для суспільства функцій та складності його діяльності, висувуються високі вимоги, до його особистісних та професійних рис.

Вимоги до викладача — це імперативна система професійних якостей, що визначають успіх педагогічної діяльності.

Нині накопичений великий досвід побудови професіограми викладача, який дає змогу об'єднати професійні вимоги до нього в три основні комплекси, що взаємопов'язані між собою та доповнюють один одного: загальногромадянські якості; якості, що визначають специфіку професії викладача; спеціальні знання, вміння та навички з предмета (спеціальності). Професіограма відображає інваріантні, ідеалізовані параметри особистості та

професійної діяльності викладача. Психологи також прагнуть визначити перелік педагогічних здібностей, які є синтезом якостей розуму, почуттів та волі особистості.

У психолого-педагогічній літературі визначена велика кількість вимог до викладача, названі найважливіші якості розуму та вміння, якими він має бути наділений.

Як показав аналіз відповідної літератури, вимог до викладача так багато, що назвати всі неможливо. Проте більшість із них, як ми помітили, зводяться до того, що від викладача вимагається, окрім глибокої теоретичної підготовки, педагогічна гнучкість, творчий підхід, уміння переконувати, володіти технікою раціонального мислення та впливати на емоційно-чуттєвий світ людини, володіти етичними, психологічними, психотерапевтичними, валеологічними знаннями та застосовувати їх на практиці.

Систематизуючи всі вимоги до викладача, їх можна сформулювати таким чином:

1. Викладач повинен мати науковий світогляд, ідейність та глибоку впевненість, а його моральне обличчя має відповідати принципам моралі.
2. Викладач повинен досконало знати свій предмет, володіти професійними вміннями та навичками.
3. Викладач повинен бути всебічно освіченою, висококультурною людиною.
4. Викладач повинен мати глибокі знання з педагогіки, психології та методики викладання та застосовувати їх у своїй практичній роботі.
5. Викладач повинен мати здібності до педагогічної роботи, які виявляються у педагогічній творчості, винахідливості при організації та проведенні навчально-виховного процесу з метою досягнення високих результатів.
6. Викладач повинен пам'ятати, що успіх педагогічної діяльності залежить від його характеру та емоційно-вольових якостей.
7. Викладач повинен мати авторитет серед студентів.
8. Викладач завжди повинен працювати над собою, прагнути до самоудосконалення та саморозвитку.

Усі ці вимоги безпосередньо стосуються викладача, який веде заняття. Але з огляду на специфіку та характер університетських занять, ми виділяємо педагогічні вимоги, дотримання яких, як ми вважаємо, найбільшою мірою сприятимуть ефективності навчання студентів. До таких вимог ми відносимо ті, в яких відображено, ким має бути викладач:

1. *Викладач — творча особистість (особистість, яка саморозвивається, генератор ідей).*
2. *Викладач — людина високої культури.*
3. *Викладач — носій духовно-моральних цінностей.*
4. *Викладач — науковий консультант та науковий керівник.*
5. *Викладач — організатор суб'єкт-суб'єктних відносин.*

Зупинимося на розгляді названих вимог, головною з яких є те, що викладач, котрий веде заняття, повинен бути, перш за все, творчою особистістю, генератором ідей. Його заняття мають бути цікавими, повинні дивувати та інтригувати студентів, бути творчими. Лише творча особистість, на думку В. Кан-Калика та М. Ніканорова, може виховати творця. Твор-

че становлення особистості, розкриття її творчих здібностей відбувається через співтворчість із талановитою, творчою особистістю (В. Андреев); вияв у студента творчого начала може бути стабільним лише під впливом спілкування з творчими людьми, в тому числі під впливом творчого викладача.

Творчий викладач, як ми вважаємо, — це викладач із рисами винахідника, який намагається зацікавити студентів, заохотити у них силу та здатність повністю розкривати свої накопичені знання, враження, з елементами власної інтерпретації, що вирізняється неповторністю, несхожістю. Такий викладач водночас характеризується високою психологічною культурою, основними рисами якої є: здатність розуміти інших людей, уміння адекватно емоційно реагувати на їхній психологічний вплив.

Можна сказати, що педагогічна творчість викладача, який веде навчальні заняття, характеризується в цьому випадку внесенням у навчально-виховну діяльність тих чи інших методичних модифікацій, раціоналізацією прийомів та методів навчання та виховання.

В. Андреев дає своє визначення творчої особистості, яке, на нашу думку, найповніше відображає особливості цього поняття. Він пише, що творча особистість є таким типом особистості, для якої характерна стійка спрямованість високого рівня на творчість, мотиваційно-творча активність, що виявляється в органічній єдності з високим рівнем творчих здібностей, які дозволяють їй досягти прогресивних, соціально та особистісно значимих творчих результатів у одному чи багатьох видах діяльності¹.

Крім того, творчий викладач завжди працює в атмосфері безперервного творчого пошуку, експерименту, приймає нестандартні рішення відповідно до своїх індивідуальних творчих здібностей. Його праця характеризується наявністю інтересу до педагогічних імпровізацій, нових технологій навчання, виховання та розвитку, що активізує його прагнення займатися експериментально-дослідницькою роботою і є постійним рушієм творчого саморозвитку.

Творча діяльність викладача при цьому за своїм характером є дослідницькою, оскільки, прагнучи до високих результатів своєї праці, він проектує, здійснює глибокий критичний аналіз, самоаналіз, усебічне осмислення, самоконтроль, експериментальну апробацію впроваджуваних нових технологій, що сприяє самооцінці результатів діяльності і творчому саморозвитку.

Узагальнюючи сказане вище, можна сказати, що творчість викладача полягає, перш за все, в нестандартних підходах до вирішення проблем, у розробці нових методів, форм, прийомів, засобів та їх оригінальних поєднань, в ефективному застосуванні наявного досвіду в нових умовах, у самовдосконаленні, раціоналізації, модернізації відомого у поєднанні з новими завданнями, в імпровізуванні на основі точного знання, компетентного розрахунку та високорозвиненої інтуїції, у вмінні бачити багато варіантів вирішення однієї і тієї ж проблеми, трансформувати методичні рекомендації, теоретичні положення у конкретні педагогічні дії.

¹ Андреев В.И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития / В.И. Андреев. — Казань: Центр инновационных технологий, 2000. — С. 42.

Ю. Львова найважливішим елементом творчості викладача вважає начитаність.

Справедливо вважається, що однією із найважливіших якостей педагога як творчої особистості є дуже високий рівень емпатії, або, за вдалим виразом та назвою книги В. Леві, "Мистецтво бути іншим". І чим вищі здібності педагога до співчуття, співпереживання, врешті, до співтворчості, тим вищими є професійно-творчі результати його діяльності.

Мабуть, найбільш значимою якістю творчої особистості викладача можна вважати педагогічний такт — засіб впливу викладача на студентів, професійну якість викладача. Це і міра продуктивного спілкування викладача та студентів, що сприяє підтриманню морально-психологічного клімату, а також елемент справжньої культури педагогічної праці. У тактовного педагога, як стверджують В. Наумчик та Є. Савченко, поведінка ґрунтується на любові до учнів, довірі, повазі, щирості, відсутності лицемірства у словах та діях, на вмінні орієнтуватися та виходити з моральних норм та принципів у будь-яких життєвих обставинах. Лише за таких умов викладач зростає духовно сам і виховує духовність своїх студентів.

Набуття педагогічного такту — одна з найважливіших умов оволодіння майстерністю, педагогічною технікою, творчістю.

Найповнішу характеристику педагогічному тактові, де розкрито його істинне значення для творчості викладача, на нашу думку, подає Г. Петрова. Вона пише, що в педагогічному такті виявляється моральне ставлення викладача до студентів, коли викладач уміє бути вище дрібного, випадкового (образ, поганого настрою), терплячим та наполегливим, виявляє повагу до студентів, проте без зайвої ласкавості, серйозність без педантизму. Будь-який вияв почуттів викладача до студентів — і радість, і незадоволення, і гумор, і гнів — за наявності педагогічного такту є позитивним елементом педагогічного впливу. Поведінка викладача, яка ігнорує педагогічний такт (нетерпимість, зайва роздратованість, надмірна іронія, сарказм, прагнення принизити гідність) завдає шкоди стосункам викладача та студентів, знижує рівень навчально-виховної роботи в цілому. Вияв тактовності у поведінці викладача — результат виховання, самовиховання, самоконтролю, самоуправління. Ми вважаємо, що педагогічний такт — це одна з основ педагогічної діяльності викладача.

І ще однією важливою якістю, на наш погляд, має бути наділений творчий викладач. Це педагогічна справедливість — своєрідна міра об'єктивності викладача, рівня його моральної вихованості (доброти, принциповості, чіткості), що виявляється в його оцінках вчинків студентів, їх ставлення до навчання, соціально корисної діяльності тощо. Справедливий викладач — це найвища похвала педагогові; у ній висловлені повага, визнання розуму та людяності, доброти та принциповості, єдності особистісних та ділових якостей.

Для творчого викладача дуже важливим є його авторитет, який він завойовує, перш за все, запасом знань і здібностями, які він виявляє в галузі своєї дисципліни. Авторитет викладача завойовується важкою працею, оскільки авторитет — це сукупність чеснот. Не самі по собі чесноти забезпечують авторитет викладача, а їх особливе поєднання та особлива міра.

Хотілося б зазначити, що творчий викладач повинен бути дослідником. Сучасний рівень знань, творча цілеспрямованість та методична грамотність (грамотність в галузі методики дослідження) — ось те, що дозволяє потенційним можливостям перетворитися на дійсність, а саме дозволяє викладачеві, який добре, творчо працює, стати дослідником.

На основі аналізу відповідної літератури до важливих елементів творчості викладача, який веде навчальні заняття, ми відносимо такі: *творче самопочуття, педагогічну інтуїцію, педагогічну імпровізацію, творчу уяву, мистецтво спілкування.*

В. Леві виділяє кілька принципів, точніше, вимог, якими має керуватися творчий педагог, що, на нашу думку, досить важливі в роботі викладача.

Принцип перший — заглибся.

Принцип другий — створи доброзичливу атмосферу.

Принцип третій — не принижуй.

Принцип четвертий — піднось.

Відповідно до експериментальних даних (В. Абраменко, М. Кондратьєв, О. Петровський), творчий викладач, що сприймає кожну задачу як унікальну та пропонує оригінальні способи її вирішення, тим самим реалізує свої творчі можливості та стимулює творчу самореалізацію учнів. К. Роджерс з цього приводу пише, що джерело творчості завжди одне — “прагнення людини актуалізувати себе, реалізувати свої можливості”.

Творчий викладач — це завжди викладач, який організовує та здійснює творчу педагогічну діяльність. Творча діяльність викладача на факультативних заняттях полягає в захопленому ставленні до своєї щоденної праці, прагненні внести щось нове, нешаблонне, оригінальне в особисту практику навчання та виховання студентів; у бажанні досягти більш високих, значних результатів у розвитку творчих якостей особистості студента. При цьому творча діяльність викладача характеризується, з одного боку, детально продуманими, вивіреними логічними конструкціями, а з іншого, — необхідністю оперативного орієнтуватися в ситуаціях живого спілкування зі студентами, що безперервно змінюються, імпровізувати на основі раніше продуманих та вивірених задач та свого творчого самопочуття.

Однак творчий характер педагогічної діяльності не можна звести лише до вирішення педагогічних задач, оскільки у творчій діяльності в єдності виявляються пізнавальний, емоційно-вольовий компоненти особистості та компонент мотиваційних потреб. Проте вирішення спеціально підібраних задач, спрямованих на розвиток будь-яких структурних компонентів творчого мислення (постановка мети, аналіз, що вимагає долання перешкод, установок, стереотипів та варіантів, класифікація та оцінка тощо), є головним фактором та найважливішою умовою розвитку творчого потенціалу особистості викладача, який формується на основі накопиченого ним соціального досвіду, психолого-педагогічних та предметних знань, нових ідей, умінь та навичок, що дозволяють знаходити і приймати оригінальні рішення, нові форми та методи і тим самим удосконалювати виконання своїх професійних функцій. Лише ерудований викладач, який має спеціальну підготовку, на основі глибокого аналізу ситуацій, що виникають, та усвідомлення сутності проблеми шляхом творчої уяви та мисленнєвого експе-

рименту здатний знайти нові оригінальні шляхи та способи її вирішення. Досвід переконує, що творчість приходить тоді і тільки до тих, хто відповідально ставиться до праці, постійно прагне до підвищення професійної кваліфікації, поповнення знань та вивчення досвіду кращих викладачів.

Можна сказати, що творча педагогічна діяльність викладача на заняттях — це шляхи здійснення творчого задуму і самого процесу його реалізації, оскільки вони перебувають у нерозривному зв'язку. Це, перш за все, індивідуальна педагогічна концепція, наявність власного педагогічного бачення, зумовлений вибір педагогічних засобів, методів та дій. Вибір педагогічних засобів — не випадковий, він ґрунтується не лише на підручниках, посібниках та рекомендаціях, а на живій педагогічній дійсності, отже, обов'язково потребує творчих перетворень, смисл яких — не просто використати відомі прийоми у певних обставинах, а на основі їх взаємовпливу відкрити свої власні прийоми, необхідні саме тут і зараз.

У творчого викладача студенти точно знають мету кожного заняття і прагнуть її досягти, отримують не лише ті знання, які можуть знайти в різних матеріалах, але і багато додаткових, пов'язаних із їхнім життям, із навколишньою дійсністю. Їм цікаво вчитися, вони вміють працювати самостійно, отримують велику насолоду від розумової діяльності.

До педагогічних умов успішної творчої діяльності ми відносимо такі:

- *Зовнішні* (багатий досвід викладача; його теоретична та методична підготовленість; широта його світогляду; висока загальна культура; психолого-педагогічна грамотність; уміння забезпечити морально-психологічний комфорт, творчий "настрій", стимулювати навчальну діяльність, викликати інші позитивні мотиви навчально-пізнавальної діяльності, націлити на свідому самоосвіту, передбачити результати своєї викладацької діяльності, планувати матеріал, його подання, структуру і т.д.);

- *Внутрішні* (мотивація навчання; наявність опорних знань, умінь та навичок; психофізіологічні особливості студента, емоційний комфорт і т.д.), що забезпечують попередню практичну готовність студентів до вивчення нового матеріалу.

Надзвичайно важливим моментом є те, що особливістю педагогічної творчості є співтворчість викладача і студентів як способу розвитку її учасників, їх самосвідомості. Співтворчість ми будемо розглядати як педагогіку співпраці, самостійної творчості викладача та студентів, в основі якої — засвоєння студентами методів діяльності через вирішення творчих завдань. Співтворчість викладача і студентів забезпечує соціальну адаптацію останніх, розширюючи та поглиблюючи їхні відносини з навколишнім світом та людьми, стимулює інтерес до самоосвіти та потребу у самовихованні, розвиває індивідуальний творчий стиль життєдіяльності. Без постійної співтворчості зі студентами продуктивний педагогічний процес неможливий. Найбільш оригінальні рішення, за словами В. Кан-Калика та М. Ніканорова, дають педагогічний ефект лише в тому випадку, якщо спираються на співтворчість учнів. Викладач повинен уміти керувати пізнавальним та моральним пошуком студента. Але для того, щоб викликати учня на співтворчість, потрібно розуміти логіку протікання творчого процесу у самого учня,

спиратися на неї. Викликати на співтворчість, організувати її, створити умови для її розвитку — творче завдання викладача.

Необхідно визначити правила, що дозволяють реалізувати співтворчі суб'єктно-суб'єктні відносини викладача та студентів. Педагог повинен:

- постійно розвивати власні творчі здібності та педагогічну майстерність наскільки це можливо;
- розвивати демократичний стиль спілкування зі своїми студентами;
- разом зі студентами постійно шукати умови, засоби для розвитку творчих здібностей та інших якостей особистості студента; частіше вести спільні пошуки нових ідей, обговорювати оригінальні методи вирішення творчих завдань;
- постійно залучати студентів до вирішення тих наукових проблем, які особисто значимі для нього самого, і бачити у студентах своїх найближчих помічників та колег.

Ми вважаємо необхідним підкреслити, що поділяємо думку В. Леві, який вважає, що педагог залежно від ситуації може бути спостерігачем, контролером, наставником, дослідником, лікарем, товаришем, артистом, клоуном, суддею, тренером, проповідником, другом, організатором, інформатором, ученим, опікуном, дорогою людиною, оратором, нянею, критиком, вихователем, оповідачем, дресирувальником, експертом, інструктором і т. д. У цьому, як ми вважаємо, виявляється творчість викладача.

Із усього сказаного вище про творчу особистість викладача можна зробити висновок про те, що творчість викладача полягає в його педагогічній майстерності, яка являє собою знання особливостей педагогічного процесу, уміння його побудувати та привести в дію, це поєднання особистісних та професійних якостей. Творчість — це сильний каталізатор педагогічної майстерності. Майстерність же робить саму творчість більш цілеспрямованою та результативною.

Ми впевнені, що творчий викладач повинен постійно працювати над собою, прагнути до саморозвитку та самоудосконалення.

Недаремно ще А. Дістервег підкреслював, маючи на увазі особистість викладача: "Він лише доти здатний насправді виховувати та підвищувати рівень освіти, поки сам працює над своїм власним вихованням та освітою"².

Для розгортання процесів саморозвитку, з нашого погляду, велике значення мають рівень сформованості самооцінки, самоаналіз та самоосвіта викладача.

Процес самоосвіти викладача як частина його безперервної освіти передбачає досягнення трьох взаємопов'язаних цілей: компенсацію недоліків отриманої освіти; постійну адаптацію до мінливого світу; безперервний розвиток творчого потенціалу особистості.

Наш досвід показав, що викладач обов'язково повинен прагнути до саморозвитку своєї особистості, до творчого саморозвитку. Творчий саморозвиток особистості викладача, за словами В. Андреева, — це інтегра-

² Дістервег А. Избранные педагогические сочинения / А. Дістервег. — М.: Просвещение, 1956. — С. 147.

тивна характеристика його процесів "самості", серед яких системоутворювальними компонентами постають самопізнання, творче самовизначення, самоуправління та творча самореалізація особистості викладача в його професійно-творчому становленні; щоб стимулювати роздуми про самого себе, свої цілі, ціннісні орієнтації, творчі здібності, професійну майстерність, особистісні якості, викладачеві необхідно подивитися на себе з позиції минулого, сучасного та майбутнього. Лише порівняльний аналіз дає змогу зробити висновок про те, у якому напрямку іде саморозвиток.

Лише особистість, яка розвивається та удосконалюється, як нам здається, може виховати особистість, що прагне до самовиховання та досконалості. Викладач повинен, перш за все, приділяти якомога більше часу самовихованню у себе таких якостей, як *увага, спостережливість, воля, почуття гумору, педагогічне мислення та увага, емпатія та рефлексія*.

Виходячи з того, що творчий саморозвиток — цілісний процес, який спирається на синтез професійних знань, умінь, а також на комплекс професійних особистісних якостей, виділяють професійно-педагогічні фактори творчого саморозвитку викладача: професіоналізм; творчий потенціал викладача; культура педагогічного спілкування; інтерес до педагогічних імпровізацій, нових технологій навчання, виховання; педагогічна майстерність; схильність та прагнення займатися експериментально-дослідницькою роботою; інтерес до нових ідей в галузі психології та педагогіки; прагнення до високих результатів своєї праці; прагнення до співтворчості, співпраці як зі студентами, так і з колегами; уміння творчо використовувати досвід інших.

Ці фактори ми вважаємо надзвичайно важливими, оскільки вони є рушійною силою творчого саморозвитку викладача.

Таким чином, викладач для того, щоб розвивати творчі можливості студентів, сприяти розвитку їхнього творчого потенціалу та саморозвиткові, перш за все, сам повинен бути творчою особистістю, яка має сукупність певних якостей, здібностей, умінь і може вміло організувати творчу педагогічну діяльність на основі співтворчості, що відіграє вирішальну роль у підвищенні якості та ефективності навчально-виховного процесу, яка сама прагне до творчого саморозвитку та самоудосконалення. Особистість викладача, його творчий потенціал є вирішальними факторами удосконалення навчально-виховного процесу, творчого розвитку його студентів. Разом з тим, чим вищий творчий потенціал студентів, тим вищі та складніші професійно-творчі завдання доводиться вирішувати викладачеві. Більше того, виникає педагогічна потреба у самоудосконаленні, мобілізації своїх творчих здібностей, бажання експериментувати, вести педагогічний пошук нових творчих рішень.

Безперечно, викладач повинен бути творчою особистістю, але крім цього він повинен бути людиною високої культури. Це є необхідною вимогою, яку ми висуваємо до викладача, вимогою, яка буде сприяти ефективності навчання студентів. Викладач, як підкреслюють дослідники, є носієм культури і постає живим зразком. Викладач, як людина культури, на думку В. Андрєєва, живе та діє з огляду на соціокультурну ситуацію та певний

культурний простір, враховуючи та вбираючи у себе нові та найновітніші досягнення науки, мистецтва, практичної життєдіяльності людей та їх культуру. Він знає та поважає традиції, звичаї та обряди свого народу, виявляє глибокий інтерес до читання художньої та професійної літератури, до живопису, музики, кіно та інших видів мистецтва, а найголовніше — він прагне своє зацікавлене ставлення до культури прищепити своїм студентам.

Ми впевнені, що викладач повинен мати високий рівень загальної та педагогічної культури. Викладач із високим рівнем педагогічної культури наділений необхідними для педагогічної діяльності особистісними якостями, здійснює педагогічну діяльність на професійному рівні, веде творчий пошук вирішення педагогічних завдань, має стійку потребу у творчості та досягає високих результатів у навчанні та вихованні всіх студентів.

До загальної культури викладача і його педагогічної культури ми відносимо найбільш важливі види культур: мислення, розуму; почуттів; мовлення; поведінки; педагогічної праці; зовнішнього вигляду; здоров'я; професійного педагогічного спілкування; самовиховання та самоосвіти.

Культурою мислення викладача, що виявляється у процесі вирішення завдань, є здібність до навчання, узагальнення, накопичення досвіду (знань та навичок) та адаптація до умов, що змінюються. Саме адаптація, адекватна цим умовам, характеризує ефективність процесу "прийому та обробки інформації" як високого рівня культури мислення людини, завдяки цим якостям мислення викладач може вирішувати різноманітні завдання, а також легко перебудовуватися з вирішення одного завдання на інше.

Культура розуму формується у процесі навчання, що тренує механізми мислення, пам'яті, уваги, вона розвивається завдяки читанню, бесіді, роздумам, творчості.

Культура почуттів викладача полягає у їх розвиненості, у багатстві відтінків, що наповнюють їх зміст. Рівень культури почуттів викладача певною мірою визначають такі вже названі нами розвинені якості особистості, як емпатія, психоаналітична якість (самоаналіз, самоконтроль, самооцінка якостей, що акумулюють совість людини), та культура психічної саморегуляції.

Культура мовлення виявляється, на наш погляд, як здатність викладача дотримуватися мовленнєвого етикету, вимови, як знання орфоєпії (літературна вимова та наголос), як уміння переконувати, використовувати понятійний апарат того чи іншого напрямку науки чи явища. Культура мовлення — це володіння нормами усного та писемного мовлення, тобто правилами вимови, наголосу, граматики та слововживання.

Культура поведінки викладача виявляється у його ставленні до дійсності, до оточуючих людей. Культурний, вихований викладач ставиться доброзичливо до студентів, намагаючись зрозуміти їхні радості, болі, настрій, із готовністю, не жаліючи себе, допомагає їм словом та ділом. Рушійною силою поведінки викладача є, на нашу думку, його мотивація, що включає у себе мотиви, потреби, інтереси, прагнення, цілі, бажання, установки, ідеали.

Ми вважаємо, що культура педагогічної праці викладача залежить як від об'єктивних умов життя викладача, так і особистості самого викладача, його свідомості, активності, прагнення до самоудосконалення.

У літературі поняття культури педагогічної праці включає конструктивний, організаторський, комунікативний та гностичний компоненти. Проаналізувавши зміст компонентів педагогічної праці, ми погоджуємося із висновками про те, що культура педагогічної праці пов'язана як із психологічними аспектами заняття, так і з його дидактичною та виховною сторонами, а також зі здібностями та особистісними якостями викладача, а власне культура педагогічної праці включає не лише безпосередньо елементи педагогічної праці, але й елементи загальнолюдської культури.

Важливим компонентом загальної культури викладача є також культура зовнішнього вигляду викладача, яка включає в себе його вимогливість до своєї зовнішності і виявляється в умінні елегантно, зі смаком одягатися, вибирати свій стиль, дотримуватися особистої гігієни, в умінні керувати своїми жестами, ходою, рухами.

Культура здоров'я також є важливою для викладача. Вона передбачає, на наш погляд, наявність уміння володіти собою, вміння концентруватися та розслаблятися.

Культура професійного педагогічного спілкування — надзвичайно важлива для викладача, вона є показником того, як, за допомогою яких найбільш відповідних конкретним педагогічним завданням способів взаємостосунків викладачеві вдається реалізувати загальні соціально значимі принципи навчання та виховання. Чим ширшим є творчий діапазон прийомів та засобів спілкування, що їх застосовує викладач для вирішення завдань, тим вищим є рівень його культури. Саме тому, говорячи про професійну культуру спілкування викладача, ми, перш за все, повинні бачити в усіх його взаємостосунках уміння досягати поставлених цілей навчання та виховання. Відомо, що зміст та рівень розвитку професійного спілкування викладача визначається змістом його педагогічної діяльності. Чим змістовнішою за обсягом, характером є педагогічна діяльність, тим багатограннішим буде спілкування, тобто педагогічна діяльність визначає межі та способи спілкування. Вона задає спрямованість, характер та способи спілкування.

Культура педагогічного спілкування формується на основі багатьох умов, які виконує викладач. Найбільш значимими для нас є умови, коли викладач повинен співвідносити зміст, спосіб, ритм, характер спілкування з різними психофізіологічними та соціальними особливостями сприйняття та реагування усіх студентів та колег, які вступають з ним у взаємостосунки. Ми будуємо своє спілкування, враховуючи особливості всіх своїх студентів, налаштовуючись на хвилю почуттів та поведінки студентів.

Успіх педагогічного спілкування на заняттях, як ми вважаємо, визначає вміння викладача будувати взаємостосунки зі студентами на основі гуманізму, поваги, демократизму, справедливості та рівності, а також уміння розповісти просто, чітко, ясно, послідовно про складне, що є одним із факторів професійної культури викладача.

Ми погоджуємося з думкою багатьох авторів, що найвищим виявом педагогічної культури є педагогічний такт, який визначає культуру педаго-

гічного спілкування в організації та здійсненні навчально-виховного процесу і є найбільш ефективним у вихованні та навчанні.

Необхідно зазначити, що висока культура особистості викладача неможлива без систематичної тривалої роботи викладача над самим собою. *Культура самовиховання та самоосвіти* є необхідною в педагогічній діяльності викладача.

Самовиховання — це свого роду механізм, що дозволяє викладачеві сформувати у себе ті чи інші вміння педагогічної техніки, а також засіб професійного розвитку особистості викладача, його інтелекту, почуттів та волі, тобто основи для педагогічно ефективного використання будь-якого методу чи прийому педагогічної техніки.

Самовиховання викладача, на нашу думку, завжди має спрямовуватися на досягнення конкретних результатів у вмінні володіти собою: стримувати себе, підтримувати хороший настрій, використовувати самонаказ, самовплив, самостимулювання, самоконтроль, внутрішній самозвіт, самопереконання та ін. Дуже важливим для викладача є вольове та емоційне самовиховання.

Культура самоосвіти також є необхідною в педагогічній діяльності викладача, оскільки професія педагога вимагає від викладача постійного самоудосконалення своїх знань, практичних умінь та навичок. Викладач повинен бути в курсі усіх нововведень, творчих пошуків педагогічної науки, психології, методики дисципліни, яку викладає.

Необхідною передумовою самоудосконалення, як доводять джерела, є *самопізнання*. На думку Р. Декарта, немає більш плідного заняття, ніж пізнання самого себе. Але для цього потрібні спостережливість та відвага. Той, хто не вивчив людину в самому собі, ніколи глибоко не пізнає інших людей.

Слід зазначити, що самовиховання, самоосвіта, самопізнання та самоудосконалення — це органічна складова діяльності викладача. Ці процеси вимагають від викладача усвідомлення свого "я": Я — особистісного, Я — педагогічного, Я — етичного, Я — соціального. Для успішного розвитку цих процесів необхідні моральна готовність, відповідний вольовий розвиток, а також знання шляхів, прийомів, способів здійснення названих процесів.

Узагальнюючи сказане про культуру викладача, необхідно зазначити, що викладач повинен бути людиною високої культури, щоб виховувати студентів культурними людьми, спрямовувати їх до самоудосконалення в плані культури, що буде сприяти їх творчому саморозвиткові. Чим вищою є культура людини, тим більше вона позначається власне на змісті та характері спілкування. Особистість з глибокими та різносторонніми знаннями викликає не лише інтерес, бажання спілкування з нею, притягує до себе, але й сама шукає взаєморозуміння, контактів, способів передання своїх думок та почуттів іншим людям.

Однак бути творчою особистістю і людиною високої культури викладачеві, ми вважаємо, не достатньо. Він повинен також виступати носієм *духовно-моральних цінностей*. Головна духовна цінність, яку створює викладач, — це гуманні відносини. Гуманні відносини полягають в інтере-

сі до особистості студента, у співчутті до нього, допомозі йому, повазі до його думки, особливостей розвитку, турботі про удосконалення його особистості. Студенти бачать ці прояви і слідуєть їм спочатку неусвідомлено, поступово набираючи досвіду гуманного ставлення до людей.

Вимога до викладача — бути носієм *духовно-моральних цінностей* — витікає власне із специфіки морального виховання та розвитку, а також завдань, які вони висувають і покликані вирішувати.

Результатом морального виховання є моральна вихованість — стійкість позитивних звичок та звичних норм поведінки, культура стосунків та спілкування в умовах студентського колективу. Вона матеріалізується в суспільно цінних якостях особистості, виявляється у стосунках, діяльності, спілкуванні, тобто активній життєвій позиції, єдності слова та дії, громадянській мужності та рішучості у складних життєвих ситуаціях залишатися вірним своїм переконанням, самому собі, вимогливості, принциповості, твердості в оцінці своїх дій.

Моральний розвиток включає в себе знання основних моральних норм, правил, тверді соціально цінні звички поведінки у єдності зі стійким моральним почуттям, здатністю до морального переживання, "мук совісті". Він передбачає рішучість при виборі поведінки з позицій моральних переконань, велич і твердість духу, необхідного для послідовного та мужнього відстоювання своїх поглядів.

Лише викладач, який поважає людську гідність та честь іншої людини, здатний виховати особистість з високим рівнем вимогливості, поваги, довіри та принциповості. Особистий приклад викладача — один з найбільш ефективних засобів впливу на свідомість студентів. Доведено, що моральна довіра до викладача зростає з досвіду його спілкування зі студентами. Вона залежить від його морального обличчя (небайдужості, доброзичливості, справедливості, чесності, принциповості, простоти), комунікативної культури, вміння помічати в роботі студента позитивні сторони, від щирої зацікавленості в його успіхах, здатності зрозуміти його думки та настрої, готовності прийти на допомогу в складну хвилину. Саме в цьому і полягає авторитет педагога, суть якого — у розвитку педагогом у собі громадянської, творчої, людської особистості, істинної духовності та інтелігентності. Студент авансує викладачеві свою повагу, довіру, доброзичливе ставлення, виходячи з природного припущення про високу якість його особистості, і цю довіру необхідно виправдати.

Поняття "авторитет" в літературі буквально трактується як загальноприйняте значення людини, її впливу на людей, підтримка її ідей та діяльності суспільною думкою, вияв поваги, довіра до неї, навіть віра — в її розум, волю, моральність, здатність творити благо, віддати всі сили загальній справі.

Однією з умов набуття педагогічного авторитету є, на нашу думку, духовність викладача, його глибока впевненість, здатність відкрито обговорювати зі студентами найгостріші проблеми суспільного життя, переконувати їх, мужньо визнавати свої помилки та вади. Авторитет моральності та духовно-ціннісної культури необхідно доповнювати авторитетом інтелектуального розвитку, незалежності суджень та освіченості.

Говорячи про авторитет викладача, ми торкнулися питання про його моральні якості. До моральних якостей, якими повинен бути наділений викладач, ми відносимо такі: 1) обов'язковість; 2) відповідальність; 3) небайдужість; 4) вміння поважати інших; 5) доброзичливість; 6) спостережливість та уважність, вміння бачити моральну сторону своїх та чужих дій та вчинків; 7) витримку, самоконтроль та здатність навіть у гостро конфліктних ситуаціях приймати педагогічно та соціально правильні рішення; 8) вміння керувати собою та стримувати негативні емоції; 9) самокритичність у поєднанні з підвищеною чутливістю; 10) вміння передбачити всі можливі наслідки своїх слів та вчинків, а також правильно оцінювати їх з тим, щоб послабити небажані для педагогічного процесу впливи; 11) творче мислення, сміливість у вирішенні моральних проблем; 12) здатність відстоювати свої ідеї; 13) вміння зіставити здобуті результати з поставленою ціллю; 14) інтелігентність як показник високого рівня моральної зрілості; 15) вихованість (саме в цій якості виявляється кредо всієї педагогічної моралі, яке звучить так: "Вихователю повинен, перш за все, сам бути вихованим"); 16) оптимізм, що є практичним орієнтиром у моральному самовдосконаленні особистості викладача, що допомагає вірити йому у перемогу справедливості та добра (віра в майбутнє сприяє розвиткові діяльних, творчих здібностей особистості); 17) тактовність, що допомагає регулювати педагогічний процес, сферу відносин зі студентами з морального боку.

В. Андреев до моральних якостей особистості викладача, що сприяють успішності навчально-виховної діяльності, відносить також чесність, скромність, рішучість та здатність особистості викладача у різних ситуаціях морального вибору в процесі навчально-виховної діяльності керуватися принципами суспільної моралі (колективізму, гуманізму, єдності діла та слова, справедливості, оптимізму та ін.). Ми впевнені, що саме ці якості, а також такі важливі категорії педагогічної етики, як педагогічна відповідальність, совість, честь та гідність, якнайкраще допомагають викладачеві впроваджувати в життя вимоги педагогічної моралі.

І. Чернокозов розробив "Кодекс професійної етики вчителя", який включає в себе вимоги різного рівня узагальненості. Найважливішими для нас є моральні вимоги у ставленні: учителя до учнів, учителя до учнівського колективу, вчителя до себе. У нашому випадку ці вимоги виглядають як *вимоги викладача до студента, викладача до студентського колективу, викладача до себе.*

Проведений нами аналіз названих вимог показав, що до основних моральних норм, що регулюють систему відносин "викладач — студент", можна віднести такі: 1) ставлення до студента з повагою, активізація та розвиток його особистих якостей; 2) увага до кожного студента; 3) постійне вивчення світу студентів, їхніх ідеалів, умов життя з метою діагностики та прогнозування їхнього особистісного розвитку; 4) відповідальність у залученні студентів до загальнолюдських моральних якостей; 5) керування оптимістичною гіпотезою в індивідуальному підході; опора на позитивні сторони у поведінці студента; 6) витримка, терпіння, здатність переконувати; 7) непримиренність щодо приниження людської гідності; 8) гуманне ставлення до оточуючих; 9) творчий підхід до справи.

Моральні вимоги викладача до студентського колективу, що витікають із моральних відносин в системі “викладач — студент” та “викладач — студентський колектив”, як ми з’ясували, взаємопов’язані: впливаючи на одного студента — члена студентського колективу, викладач одночасно, опосередковано та невідворотно впливає й на весь колектив, і навпаки. Сутність моральних норм у ставленні викладача до студентського колективу полягає в такому: 1) опора на студентський колектив у будь-якій педагогічній справі; 2) залучення студентського колективу як важлива умова та засіб впливу на особистість студента; 3) сприяння формуванню, розвитку та зміцненню студентського колективу та колективістських якостей студентів.

Щоб виховати студентів як моральних особистостей, викладачеві самому необхідно бути високоморальною особистістю, якій притаманні гуманність та високі моральні принципи, дисципліна, самодисципліна, педагогічний такт, терплячість, відповідальність і яка є носієм високих ідеалів. Тому викладач повинен висувати до самого себе такі моральні вимоги: 1) бути носієм високих моральних цінностей та ідеалів, чие життя підпорядковане служінню справедливості, добру та гуманізму; 2) знати психологію, внутрішній світ, індивідуальні здібності студента; бути гуманістом, поважати студентів та любити свою справу; 3) бути авторитетом для студентів; 4) постійно самоудосконалюватися.

Ці вимоги висуває до викладача педагогічна етика — наука, що вивчає сукупність моральних норм поведінки людей у навчальному процесі, наука про формування моралі в умовах педагогічного процесу. Названі вимоги педагогічної етики до викладача відображають загальнолюдські моральні цінності.

Моральні норми, як свідчать джерела, можуть одночасно бути і критеріями професійної моралі.

Таким чином, навчання та виховання, на думку К. Ушинського, багато в чому залежить від організації педагогічного процесу та особистості викладача: “Тільки особистість може впливати на розвиток та визначення особистості, тільки характером можна сформувати характер”³. А засобами морального виховання, за К. Ушинським, є навчання особистий приклад викладача, переконання, вміле спілкування з учнями, запобіжні заходи, заохочення та покарання.

Зрозуміло, що особистість викладача у процесі формування ідейної переконаності студентів є для них прикладом. І тому, щоб переконувати студентів, треба самому бути переконаним у перемозі суспільних ідеалів; щоб навчити студентів співчуттю, викладачеві самому необхідно вміти співчувати; щоб навчити радіти успіхам інших, треба вміти радіти самому. Викладачеві, перш ніж закликати студентів до самовиховання, самоосвіти, самоудосконалення та саморозвитку, необхідно самому наполегливо працювати над собою, без чого неможливо керувати процесом морального виховання особистості студента.

³ Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания: Собр. соч. — Т. 2 / К.Д. Ушинский. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1948. — С. 407.

Вхід до світу науки висуває перед студентами складні моральні та соціально-психологічні проблеми. Одних лише здібностей, знань, ерудиції недостатньо. Для дослідницького пошуку потрібні сміливість, захопленість, громадянськість. Сучасній науці, виробництву, культурі потрібен спеціаліст-колективіст, ідейна та високоморальна людина. І тільки викладач, який є високоморальною особистістю, здатний виховувати й розвивати моральні якості студентів.

Ефективність здійснення морального виховання студентів залежить від таких умов: 1) високий рівень навчання; 2) планомірність та узгодження виховної роботи; 3) позитивна атмосфера життя й діяльності у групі; 4) організація колективної навчальної діяльності.

На основі власного досвіду ми переконалися, що певний вплив на формування й розвиток моральних якостей особистості студента має його участь у науково-дослідницькій роботі викладача. Необхідно розвивати й виховувати наукову активність студентів, яка нерозривно пов'язана із формуванням соціально-етичних мотивів участі в науково-дослідницькій роботі.

Узагальнюючи сказане вище, ми дійшли висновку, що вимога до викладача бути носієм духовно-моральних цінностей є необхідною, оскільки лише високоморальна особистість, яка має моральну культуру, основою якої є гуманізм, моральний обов'язок, совість, гідність і честь, здатна виховувати й розвивати у студентів моральні якості, здатність переживати благородні та щирі почуття, сполучати моральні й добрі почуття, поєднувати їх із конкретними вчинками. Усе це надалі буде сприяти розвитку у студентів прагнення до морального самовиховання та самоосвіти, а зрештою, їх творчому самовдосконаленню й саморозвитку.

До викладача також висувається вимога бути науковим консультантом та науковим керівником, оскільки самостійна науково-творча робота є однією з основних форм організації навчальної діяльності студента. Ми вважаємо важливим приділити увагу особі викладача, котрий посідає чільне місце в самостійній роботі і є не лише джерелом інформації, але й організатором та керівником самостійної роботи студентів. Саме викладач продумує систему самостійних робіт, визначає їх мету, зміст та обсяг, методи навчання, здійснює контроль за їх виконанням, спрямовує пошук, створює необхідні умови й настрій, навчає студентів методів самоконтролю. Усі ці дії, на що вже вказувалося, висувають високі вимоги до теоретичної та практичної підготовки викладача, його педагогічної майстерності.

Відповідна підготовка, як стверджує М. Скаткін, дозволяє викладачеві стати учасником сфери науково-дослідницької діяльності. Підготовка полягає в оволодінні засобами наукового пізнання, методами наукового дослідження. Перехід до власне наукової діяльності, на думку автора, вимагає спеціальних знань не лише з педагогіки, але і про науку взагалі, про те, як визначити і сформулювати предмет дослідження, наукову проблему, гіпотезу, як поставити експеримент, які є засоби отримання об'єктивного наукового знання тощо. Усе це — царина методології науки й методів дослідження. Знання у цій галузі — необхідна умова наукової творчості⁴.

⁴ Дидактика средней школы / Под ред. М.Н. Скаткина. — М.: Просвещение, 1982. — С. 305—306.

Г. Петрова слушно зазначає, що “одержимість” ученого науковою ідеєю, наполегливі пошуки у його галузі завжди приваблюють студентів, викликають бажання брати участь у наукових дослідженнях, у яких домінує теоретичний аспект діяльності. Взаємодія наукової й педагогічної роботи суттєво підвищує рівень тієї й іншої лише в тому випадку, коли її основою постає наукова творчість викладача й інтерес до методологічних проблем науки й мистецтва її навчання⁵. Викладач опановує методологію, саме розробляючи певну наукову проблему, розкриває нові зв'язки й закономірності, а дослідницька робота розвиває певні якості теоретичного мислення й системи вмінь: уміння спостерігати за явищами та збирати факти, проникати в сутність процесу, що вивчається, будувати наукові припущення (гіпотези), проводити експеримент, робити висновки й узагальнення, встановлювати внутрішньо-предметні та міжпредметні зв'язки, здійснювати системно-комплексний підхід до дослідження.

Таким чином, ми вважаємо, що оволодіння викладачем методикою організації, проведення й керування самостійною науково-творчою роботою студентів — ефективний шлях удосконалення самостійної роботи студентів.

Ми цілком поділяємо думку Ф. Ратнер, яка з цього приводу зазначає, що для суспільного виробництва, що постійно оновлюється, необхідний спеціаліст нового типу — не просто фахівець, озброєний необхідними знаннями, але людина, яка володіє високим творчим потенціалом та психічно готова до того, що їй доведеться постійно оновлювати свої знання, вдосконалювати професійну підготовку, тобто багато працювати самостійно⁶.

Одним із завдань вважаємо опанування методів науково-дослідницької роботи. Тому викладач, який є науковим керівником та науковим консультантом студентів у їхній самостійній роботі, повинен передусім мати якості та здібності дослідника, а також дослідницькі вміння, які слід постійно розвивати і вдосконалювати.

Г. Сельє виділяє якості, притаманні вченому, з яких найбільш важливіми бачаться: 1) ентузіазм та наполегливість; 2) оригінальність; 3) інтелект; 4) контакт із людьми. З усіх якостей, необхідних для вченого, Г. Сельє виділяє оригінальність особистості та мислення. Ця якість може компенсувати недостатність усіх інших. Важливою якістю можна вважати ентузіазм, оскільки без мотивації дослідницької діяльності інші якості втрачають сенс⁷.

Указані Г. Сельє якості необхідні не лише для вченого, але й викладача. В. Сухомлинський писав: “Відкриття, зроблене вченим, коли воно оживає в людських взаєминах, в живому пориві думок та емоцій, постає перед учителем як складна задача, вирішити яку можна багатьма способами, і у

⁵ Петрова Г.А. Преподаватель высшей школы: Учеб.-метод. пособие / Г.А. Петрова. — Казань: КГУ, 1985. — С. 176.

⁶ Ратнер Ф.А. Современные тенденции совершенствования самостоятельной научной деятельности студентов: Автореферат дис... канд. пед. наук. — Казань, 1990. — С. 44.

⁷ Сельє Г. От мечты к открытию / Г. Сельє. — М.: Прогресс, 1987. — С. 155—156.

виборі способу, втіленні теоретичних істин в живі людські думки й емоції якраз і полягає труд учителя”⁸.

Відомий філолог У. Кеннон вважав необхідними рисами науковця такі: винахідливість, уміння дивитися в майбутнє, філософський погляд на світ, віра у важливість власних зусиль, готовність до ризику (у тому числі готовність ризикнути власною репутацією та втраченим часом), допитливість, здатність розробити план експерименту, висувати ідеї та ставити правильні питання, увага, критичність, яка дозволяє контролювати політ уваги, різноманітний широкий досвід та знання — для того, щоб мати можливість використовувати різноманітні методи, чесність — готовність визнати факти, що протирічають його гіпотезі, терпіння, готовність трудитися, долати перепони та ретельно фіксувати результати, скромність. Він особливо підкреслював критичність до власних ідей та гіпотез; це вважається не менш важливим, ніж здатність до висунування ідей: “Відчувати, які ідеї слід відкинути, — ще важливіше, ніж уміти їх генерувати”.

Саме такі якості, на наш погляд, мають бути притаманні викладачеві, який є науковим консультантом та науковим керівником самостійної науково-творчої роботи студентів. Маючи відповідні якості, викладач може виховувати, розвивати їх у студентів.

Для того, щоб викладач як науковий консультант та керівник міг навчати студентів навичок самостійної науково-творчої роботи, йому самому необхідно, як уже підкреслювалося, оволодіти дослідницькими вміннями. Усі дослідницькі вміння учені (Є. Пассов, В. Кузовльов, В. Царькова та ін.) поділяють на три групи. Найбільш необхідними та суттєвими для нас є такі вміння: 1) уміння, пов’язані з аналізом; 2) уміння, пов’язані з методами наукового дослідження; 3) уміння загального характеру, пов’язані з діяльністю викладача у цілому⁹.

Слід зазначити, що всі вміння тісно взаємопов’язані. Так, щоб вести роботу з самоосвіти, необхідно вміти читати наукову літературу, аналізувати тощо; провести експеримент також не можна без аналізу, спостереження тощо; неможливо сприйняти нове, не аналізуючи, не спостерігаючи тощо. Усе це свідчить про одне: не опанувавши певне вміння, ми шкодимо професійній підготовці, тобто викладач не зможе керувати самостійною науково-творчою роботою студентів.

Щоб ефективно здійснювати керівництво такою роботою, крім застосування індивідуального підходу, планування самостійної індивідуальної науково-творчої роботи студентів та її контролю, викладач повинен уміти здійснювати, як ми вважаємо, регулярні консультації з виконання різноманітних завдань. Консультація, в нашому розумінні, — це порада, роз’яснення викладача студентам незрозумілих, складних, неправильно осмислених питань, спрямування роботи студентів у потрібне русло, різноманітні рекомендації з виконання завдань самостійної індивідуальної науково-творчої роботи студентів, а саме — що, як і в якій послідовності необхідно вико-

⁸ Сухомлинський В.О. Сто порад учителям / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори: У 5 т. — К.: Радянська школа, 1976. — Т. 1. — С. 157.

⁹ Пассов Е.И. Учитель иностранного языка: мастерство и личность / Е.И. Пассов и др. — М.: Просвещение, 1993. — С. 15.

нати. Консультації проводяться у формі співбесіди, де викладач виступає в ролі радника, працює індивідуально з кожним студентом, поступово зменшуючи обсяг інструктажу перед виконанням завдання й передаючи функції планування навчальної діяльності, керування та контролю студентів, розвиваючи тим самим уміння самоконтролю, самостійності, основу якої, як свідчать джерела, складають: уміння — мотив — воля.

Як зазначається в літературі, педагогічне управління, мета якого — переведення зовнішніх педагогічних впливів у внутрішні стимули особистості студента, його потребу в самоосвіті, самовихованні, а зрештою, у творчому саморозвитку, допомагає ефективніше формувати у процесі індивідуального навчання дослідницькі вміння студентів. Так, І. Зимня виділяє дослідницькі уміння, які можуть бути розвинені у процесі індивідуального навчання. Найбільш суттєвими для нас та необхідними для розвитку творчого потенціалу студентів є такі: 1) вміння працювати з першоджерелами (бібліографічні вміння роботи з каталогами, довідковою літературою, конспектування, систематизування інформації); 2) вміння спостерігати явища та факти; 3) уміння аналізувати явища; 4) уміння складати й розв'язувати різні задачі (аналіз ситуацій, виокремлення проблеми, знаходження способів розв'язання та перевірки); 5) уміння формулювати гіпотезу; 6) уміння розробляти і проводити невеликі експерименти (у процесі самостійної роботи); 7) уміння узагальнювати матеріал (реферати, доповіді на семінарах, конференціях) тощо¹⁰.

Діяльність викладача при виконанні студентами дослідницьких завдань полягає, передусім, у побудові таких завдань, котрі забезпечили б творче застосування студентами отриманих знань (ідей, понять, методів пізнання) при розв'язанні основних, доступних проблем курсу, оволодіння складовими творчої діяльності, поступове зростання складності вирішуваних проблем. Усі дослідницькі завдання, без сумніву, використовуються викладачем творчо, у зв'язку з різним ступенем диференціації. Крім того, викладач обов'язково контролює хід роботи студентів, спрямовує її, перевіряє результати роботи й організовує їх обговорення.

Таким чином, з огляду на те, що однією із форм організації навчальної діяльності студентів є самостійна науково-творча робота, а також індивідуальна та дослідницька робота, однією з вимог до викладача є вимога виступати науковим консультантом та керівником. Така вимога витікає із специфіки самостійної роботи, якою необхідно керувати, яку необхідно контролювати, індивідуалізувати, планувати, спрямовувати для того, щоб підтримувати у студентів позитивну мотивацію до вивчення конкретних дисциплін та сприяти розвитку у процесі такої роботи творчих умінь, здібностей, а зрештою, творчому саморозвитку студентів.

Ще одна вимога до викладача — він повинен стати організатором суб'єкт-суб'єктних відносин. Саме суб'єкт-суб'єктних, а не суб'єкт-об'єктних, як визначали авторитарні педагогічні системи, де якістю суб'єктності

¹⁰ Зимня И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе / И.А. Зимняя. — М.: Просвещение, 1991. — С. 45.

однозначно наділявся педагог, а вихованцеві відводилася роль (позиція) об'єкта, тобто того, на кого спрямовано педагогічний вплив і хто пасивно перебудовує свою діяльність відповідно до зовнішніх вимог.

Як слушно зауважує Р. Бернс, суб'єкт-суб'єктна парадигма звільняє педагога "від важкої ролі того, хто все знає, однак змушує його прийняти не менш важку роль людини, яка може помилятися"¹¹.

Аналіз відповідної літератури показав, що принципами здійснення суб'єкт-суб'єктної парадигми є принципи співробітництва, спільного керування й самоврядування студентів, прагнення до самореалізації та самовизначення в навчальному процесі, цілеспрямованого й послідовного розвитку творчого стилю діяльності.

"Педагогіка співробітництва" передбачає позицію викладача не зовні, а всередині системи навчальної діяльності, тобто педагог постає як консультант, організатор середовища навчання, своєрідний посередник між студентом та соціальним досвідом у формі культури. При цьому важливо, що вирішальний вплив на студента здійснюється не через інформацію, слово викладача, а через його особистість. Організація викладачем навчального співробітництва зі студентами повинна, на наш погляд, реалізуватися переважно через його організуючі, плануючі, позитивно стимулюючі, підкріплюючі функції (та дії).

Суб'єкт-суб'єктна взаємодія викладача і студентів як рівнопартнерське навчальне співробітництво, спрямоване на спільне вирішення навчальних комунікативно-пізнавальних завдань, є головним моментом в особистісно-діяльнісному підході до навчання. В умовах особистісно-діялісного підходу викладач — людина, яка викликає справжній інтерес до предмета спілкування, до себе як до партнера, є інформативним для студентів, цікавим співрозмовником, змістовною особистістю. Студенти — єдиний колективний, сукупний суб'єкт, організація якого також належить до завдань викладача — партнера педагогічного спілкування. Необхідно організувати навчальну співпрацю студентів між собою у вирішенні навчальних завдань таким чином, щоб сформувався колективний суб'єкт і діяв принцип колективної комунікативності навчання.

Організаторська діяльність посідає важливе місце у структурі педагогічної діяльності (має три компоненти: конструктивний, комунікативний, організаторський) і включає три напрямки: організація свого викладу, організація своєї поведінки під час заняття, організація діяльності студентів, постійна активізація їх пізнавальної сфери. Тобто організаторська діяльність передбачає виконання системи дій, спрямованих на включення студентів у різноманітні види діяльності, створення колективу, організацію спільної діяльності, стимулювання активності студентів. Усе це вимагає від викладача наявності певних організаторських якостей, здібностей та умінь.

Наявність організаторських якостей викладача ми вважаємо важливою умовою навчання, не дарма говорять, що гарний учитель завжди добре навчить, навіть з поганими програмами й навчальними посібниками.

¹¹ *Посталюк Н.Ю.* Педагогіка сотрудництва: Учеб. пособие для слушателей факультета повышения квалификации преподавателей вузов / Н.Ю. Посталюк. — Казань: КГУ, 1992. — С. 53.

Структура особистості організатора добре досліджена у працях Л. Уманського, А. Лутошкіна, К. Платонова, Н. Кузьміної, А. Ковальова та ін.

Л. Уманський пише, що ефективність будь-якої практичної роботи групи людей, які взаємодіють, багато в чому визначається організаторською діяльністю, спільна праця людей об'єктивно потребує управління ними, організації, а отже, й організаторів, які мають певні особистісні якості¹².

Якщо організатор має необхідні якості, то він, за влучним висловом Л. Уманського й А. Лутошкіна, стає "центром, до якого сходяться й від якого розходяться незримі нитки психологічних зв'язків".

Загальні організаторські здібності були досліджені Л. Уманським. Він вивчив 342 здібних організаторів і виділив у них 18 типових організаторських якостей особистості.

Безумовно, усі ці якості (властивості) особистості організатора важливі й необхідні. Але найбільш суттєвими є такі: загальний рівень розвитку викладача; спрямованість особистості викладача; практичність розуму; активність; наполегливість організатора; самостійність; спостережливість; організованість; критичність; психологічний такт.

Для набуття (вироблення) названих педагогічних організаторських якостей (властивостей) викладача необхідні, на наш погляд, певні умови, а саме: наукові знання про управління; практична організаційна робота; воля, прагнення, бажання самої людини.

Таким чином, організаторські здібності слугують не лише для організації навчального процесу студентів, але й самоорганізації діяльності викладача, котрий є в наш час не стільки носієм і передавачем наукової інформації, скільки організатором пізнавальної діяльності студентів, їх самостійної роботи, наукової творчості.

Серед організаторських здібностей передусім слід відзначити володіння собою, здатність діяти в умовах „публічності”. Організаторські здібності викладача виявляються також в умілому плануванні й виконанні накресленого плану.

Суттєву роль в організації роботи викладача має здатність, що полягає в умінні розподіляти свою увагу.

Наш досвід показує, що велике значення має винахідливість викладача, здатність швидко зорієнтуватися, як треба поводити себе в тій чи іншій ситуації; оскільки ми маємо справу з колективом, де весь час відбуваються зміни, будь-коли може виникнути ускладнення, тому швидкість думки, легке й точне орієнтування в ситуації, швидка і при цьому правильна реакція на стимул є важливими чинниками організаційно-педагогічних здібностей.

Організаційні здібності викладача виявляються, передусім, в умінні визначати конкретні цілі й завдання студентів, розвивати їх ініціативу у плануванні спільної роботи, в умінні організувати себе, свій час, керувати ходом тієї чи іншої діяльності (індивідуальної, групової, колективної, комплексної), згуртувати навколо себе надійних помічників, в умінні надихнути

¹² Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности... / Л.И. Уманский. — М.: Просвещение, 1980. — С. 5, 8.

студентів на роботу, внести до неї елементи творчості, здійснювати контроль за її виконанням.

На навчальних заняттях викладач здійснює, передусім, організацію взаємодії із студентами, спілкування з ними, керівництва їх діяльністю; організацію різних видів роботи. У такому випадку викладачу необхідні, на наш погляд, комунікативні здібності та комунікативні вміння, важливі для здійснення плідної викладацької діяльності.

Область взаємин (взаємодій) — найбільш тонка й динамічна сторона людського спілкування. Помічено, що коли між людьми встановився негативний тип стосунків, змінити його на позитивний важко, майже неможливо¹³. Тому викладачеві дуже важливо вміти правильно організувати взаємини із студентами, встановити міжособистісний контакт.

У колективі, де співробітництво, взаємодопомога, підтримка й повага є нормою відносин, і викладач, і студенти відчувають радість від спільної праці, бажання перебувати в такому середовищі.

Для створення і підтримки позитивного психологічного клімату у групі вважаємо доцільним враховувати основні показники позитивного психологічного клімату, до яких належать: задоволеність членів колективу своїм перебуванням у колективі, процесом та результатами праці; визнання авторитету керівників, які поєднують ознаки формальних та неформальних лідерів; мажорний, життєрадісний настрій у колективі; високий ступінь участі членів колективу в керуванні й самоврядуванні колективу; згуртованість та організованість членів колективу; свідомо дисципліна; продуктивність праці.

У літературі відзначається: якщо між тими, хто навчається, встановлюються стосунки довіри, взаємної симпатії тощо, то виховний вплив здійснюється швидше та ефективніше. Тому таким важливим є психологічний клімат у групі. А цей клімат залежить головним чином від уміння спілкуватися, яким володіє викладач, від стилю керівництва, взаємин.

Дослідження А. Бодальова, І. Зязюна, Н. Кузьміної, В. Кан-Калика, А. Леонтьєва, А. Мудрика, А. Щербаківа та інших довели велике значення спілкування у праці педагога.

Педагогічне спілкування як соціально-психологічний процес характеризується такими функціями, як пізнання особистості, обмін інформацією, організація діяльності, обмін ролями, співпереживання, самоствердження; в педагогічній роботі постає, по-перше, як засіб розв'язання навчальних завдань, по-друге, як соціально-психологічне забезпечення виховного процесу, по-третє, як спосіб організації взаємин викладача і студентів, що забезпечують успішність навчання та виховання.

Ми поділяємо думку В. Кан-Калика, який стверджує, що педагог у своїй діяльності повинен реалізувати всі функції спілкування — виступати і як джерело інформації, і як людина, яка пізнає іншу людину чи групу людей, і як організатор колективної діяльності і взаємин¹⁴.

¹³ Есарева З.Ф. Особенности деятельности преподавателя высшей школы / З.Ф. Есарева. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. — С. 46.

¹⁴ Кан-Калик В.А. Педагогическое творчество / В.А. Кан-Калик, Н.Д. Никаноров. — М.: Педагогика, 1990. — С. 12.

Тільки комфортний психологічний контакт забезпечує мовленнєве партнерство, що, у свою чергу, є основою педагогічного спілкування. Тому необхідно організувати діяльність студентів так, щоб вона стимулювала творчі форми їх спілкування. Для такого продуктивного спілкування слід створювати відповідні умови — свободу вибору, застосовувати форми співпраці студентів, що виявляють їх творчу індивідуальність, розробляти програми творчого самовиховання для кожного студента, виконувати роль консультанта, який підказує, підтримує тощо.

Значна роль спілкування в педагогічній діяльності викладача потребує від нього професійного керування власною комунікативною діяльністю. Це передбачає наявність у викладача таких комунікативних умінь: 1) спілкуватися на людях; 2) через систему спілкування організувати спільну творчу діяльність зі студентами; 3) цілеспрямовано організувати спілкування та керувати ним.

З. Єсарева пропонує приблизну модель системи комунікативних умінь, необхідних будь-якому спеціалісту, зокрема викладачеві. До таких умінь автор відносить: 1) уміння всебічно й об'єктивно сприймати людину, з якою має бути встановлений контакт; 2) викликати в неї довіру, співпереживання під час спільної діяльності; 3) передбачати й ліквідувати конфлікти; 4) справедливо, тактовно й конструктивно критикувати свого товариша по спільній діяльності; 5) сприймати і враховувати критику, перебудовуючи відповідно власну поведінку й діяльність.

Комунікативні вміння викладача структурно можуть бути представлені і як взаємопов'язані групи перцептивних умінь (уміння розуміти інших людей, наприклад, визначати внутрішній світ людини), власне вмінь спілкування (вербального) та вмінь і навиків педагогічної техніки (володіння словом, правильна міміка і т.д.). Деякі автори (Є. Пассов, В. Кузовльов, В. Царькова) називають ці вміння перцептивними і продуктивними. До перцептивних комунікативних умінь вони відносять уміння: 1) визначати й розуміти психічний стан того, хто навчається; 2) визначати й розуміти настрій групи; 3) бачити всіх одночасно й кожного окремо; 4) розподіляти увагу між різними компонентами навчального процесу; 5) бачити, якої допомоги потребує той, хто навчається; 6) прогнозувати поведінку того, хто навчається, як мовленнєвого партнера; 7) чути й бачити помилку в комунікативній поведінці того, хто навчається; 8) миттєво оцінювати ситуацію спілкування; 9) визначати приблизний рівень володіння мовленнєвим умінням без спеціального тестування.

До продуктивних комунікативних умінь відносять уміння: 1) створювати комунікативну обстановку; 2) встановлювати мовленнєвий контакт з тими, хто навчається; 4) завершувати мовленнєвий контакт; 4) встановлювати й підтримувати атмосферу спілкування у групі; 5) регулювати поведінку того, хто навчається, як мовленнєвого партнера; 6) змінювати функціональний стан тих, хто навчається, в потрібному напрямку; 7) бути адекватним у будь-якій ситуації спілкування; 8) володіти засобами спілкування.

М. Кларін також виділяє вміння викладача у спілкуванні з тими, хто навчається, які, на нашу думку, є найбільш значущими й чітко відображають потребу викладача у спілкуванні зі студентами. До таких умінь автор

відносить: 1) гнучкість; 2) шире зацікавлення тим, хто навчається; 3) широта; 4) терпимість; 5) конструктивність, творчий підхід до процесу обговорення; 6) доброзичливість¹⁵.

Викладач, безумовно, повинен використовувати у спілкуванні лише демократичний стиль, який створює умови для активності, самореалізації, самоствердження студентів. Активні методи навчання (гра, аналіз ситуації, евристична бесіда, дискусія та ін.), де викладач і студенти стають рівноправними партнерами педагогічного спілкування, наближають навчально-виховний процес до природних ситуацій міжособистісної взаємодії, запобігають втомлюваності студентів, дозволяють менше травмувати самолюбство дорослих людей виправленням неминучих помилок.

При демократичному стилі керівництва основний важіль управління, який використовує викладач, — опора на колектив. Цей стиль — єдино можливий спосіб організації реальної співпраці викладача і студентів, підвищення їх активності, пробудження ініціативи, залучення кожного до розв'язання спільних завдань. Звичайно, кожний педагог повинен виробити тактику взаємодії зі студентами.

Повага й довіра до студента — важлива складова авторитету викладача. Взаємна повага — обов'язкова умова взаємин авторитетності в системі "викладач — студент".

Педагогічне спілкування може бути засноване лише на принципах співпраці, спільної творчості викладача і студентів та мати діалогічну форму. Можна вважати доведеним той факт, що діалог — це основа творчого мислення, що розвиток діалектичності як системотвірного компонента творчого мислення неможливий поза діалогом.

Залучення студента до діалогу змушує його міркувати, сумніватися, звертатися до джерел інформації, духовно розвиватися, тобто діалог формує контекст спільної навчальної діяльності, в якому відбувається розвиток суб'єкта цієї діяльності — студента.

Залучення до діалогу ми розглядаємо як метод організації активного творчого спілкування кожного учасника розмови один з одним або з самим собою, під час якого створюється ефект багатогранного обговорення певної проблеми з метою отримання, засвоєння знань, пошуку нових ідей, спільного прийняття рішень.

У діалогічному мовленні для його активізації викладач повинен відповідати таким вимогам:

1. Мати якісну професійну підготовку, бути щирим та виразним як у вербальних, так і невербальних засобах (тексти, міміка, інтонації), емоційним та демократичним.

2. Однією із необхідних умов успішного створення природних ситуацій є відповідність навчального матеріалу потребам та інтересам тих, хто навчається.

3. Для природного діалогу важливо, щоб студенти володіли широким спектром лексики.

¹⁵ Кларин М.В. Інновації в обученні: метаформи и модели: анализ зарубежного опыта / М.В. Кларин. — М.: Наука, 1997. — С. 215.

4. Для того, щоб викладач як партнер по навчанню міг впливати на студентів і залучати до участі у спілкуванні всю групу, він повинен постійно підтримувати в колективі сприятливий психологічний клімат, насичений радістю, доброзичливістю, гумором, без виявів формалізму та авторитарності.

Як організатор суб'єкт-суб'єктних взаємин, викладач застосовує різні види роботи, а саме:

1) підготовку студентів до роботи (введення в атмосферу спілкування, створення необхідного функціонального стану студентів, постановка завдань заняття для студентів та ін.);

2) організацію процесу навчання на занятті (підготовка студентів до сприйняття нового матеріалу, використання ілюстративної наочності, мультимедійних засобів навчання тощо);

3) організацію узагальнення засвоєного матеріалу (узагальнення й систематизація вивченого);

4) організацію контролю (перевірка завдань самостійної роботи, організація само- та взаємоконтролю, контроль розуміння (прочитаного та прослуханого), тестовий контроль та ін.);

5) організацію підведення підсумків роботи студентів (оцінка результатів роботи, розкриття перспектив (оцінювання) та ін.).

Організація кожного з видів роботи — цілком самостійне організаторське завдання, тобто відносно самостійна частина безперервної організаторської діяльності викладача, в якій спілкування є не лише засобом наукової й педагогічної комунікації, але й умовою вдосконалення професіоналізму в діяльності й джерелом розвитку самого викладача. Тобто викладач повинен бути організатором власної діяльності та її самовдосконалення.

Програма професійного вдосконалення викладача включає передусім удосконалення суспільно-політичних знань, ознайомлення з найбільш вагомими здобутками різних наук, збагачення літературних та естетичних уявлень, знайомство з новими тенденціями та явищами культурного життя. Особливо важливим є поповнення знань з предмета і знайомство з найновішими відомостями відповідної науки, розвиток педагогічних, психологічних та методичних знань і умінь.

Іншими словами, самоосвіту викладача розуміємо двояко: з одного боку, як постійне поповнення професійної та загальнокультурної інформації, з іншого, — як постійне оновлення індивідуального соціального досвіду в найширшому розумінні. Наш досвід свідчить, що програма професійного самовдосконалення викладача повинна містити: 1) підготовку в професійно-особистісному плані (формування професійно-педагогічної спрямованості, педагогічних здібностей, професійно необхідних якостей особистості педагога); 2) у професійно-діяльнісному (оволодіння професійно необхідними знаннями і формування та розвиток на їх основі професійно необхідних умінь); 3) план формування професійно-педагогічної свідомості.

Таким чином, викладач має виступати в ролі творчої особистості, бути людиною високої культури, носієм духовно-моральних цінностей, науковим консультантом та науковим керівником, а крім цього — організатором

суб'єкт-суб'єктних взаємин, мати якості організатора, організаторські здібності та вміння, володіти високою комунікативною культурою та міцними знаннями в галузі педагогічного спілкування й будувати його на принципах співпраці, спільної творчості зі студентами, створюючи для цього сприятливу соціально-психологічну атмосферу взаємоповаги, довіри та творчості, а також постійно самовдосконалюватися й саморозвиватися, спонукаючи тим самим студентів іти за ним, рівнятися на нього.

Підводячи підсумки сказаного вище, зазначимо, що до викладача висуюються високі вимоги, без дотримання яких неможливе ефективне навчання студентів. Головне у тому, що коли викладач буде сумлінно і творчо ставитися до своєї справи, засвоювати передовий досвід, нові психолого-педагогічні ідеї, перебувати в постійному пошуку, він буде не лише досягати успіхів у навчанні й вихованні, але й удосконалюватися, пересуваючись щаблями професійного зростання, що допоможе йому забезпечувати розвиток творчого потенціалу студентів.

Список використаної літератури:

1. Андреев В.И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития / В.И. Андреев. — Казань: Центр инновационных технологий, 2000.
2. Дидактика средней школы / Под ред. М.Н. Скаткина. — М.: Просвещение, 1982.
3. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения / А. Дистервег. — М.: Просвещение, 1956.
4. Есарева Э.Ф. Особенности деятельности преподавателя высшей школы / Э.Ф. Есарева. — Л.: Изд-во АГУ, 1974.
5. Зимняя И.А. Психология обучения иностранных языков в школе / И.А. Зимняя. — М.: Просвещение, 1991.
6. Кан-Калик В.А. Педагогическое творчество / В.А. Кан-Калик, Н.Д. Никаноров. — М.: Педагогика, 1990.
7. Кларин М.В. Инновации в обучении: метаформы и модели: анализ зарубежного опыта / М.В. Кларин. — М.: Наука, 1997.
8. Пассов Е.И. Учитель иностранного языка: мастерство и личность / Е.И. Пассов и др. — М.: Просвещение, 1993.
9. Петрова Г.А. Преподаватель высшей школы: Учеб.-метод. пособие / Г.А. Петрова. — Казань: КГУ, 1985.
10. Посталюк Н.Ю. Педагогика сотрудничества: Учеб. пособие для слушателей факультета повышения квалификации преподавателей вузов. — Казань: КГУ, 1992.
11. Ратнер Ф.А. Современные тенденции совершенствования самостоятельной научной деятельности студентов: Автореферат дис... канд. пед. наук. — Казань, 1990.
12. Селье Г. От мечты к открытию / Г. Селье. — М.: Прогресс, 1987.
13. Сухомлинский В.О. Сто порад учителю / В.О. Сухомлинский // Вибр. твори: У 5 т. — К.: Радянська школа, 1976. — Т. 1.
14. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности... / Л.И. Уманский. — М.: Просвещение, 1980.
15. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания: Собр. соч. — Т. 2 / К.Д. Ушинский. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1948.

© В. Буряк, 2010